

КНИГАТА И ДВИЖЕНИЕТО НА ИДЕИТЕ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ XVIII-XIX ВЕК. НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ НЯКОИ НАЛАГАНИ ОГРАНИЧЕНИЯ

НАДЯ ДАНОВА

Печатната книга създава за човешката мисъл възможността тя да бъде предавана през времето и пространството. Нейната поява е един от най-съществените взривове, преживяни и от народите, населяващи Балканите. Тя има своите важни последици в идейния, политическия, религиозния и стопанския живот на балканските общества, предизвиква сериозна мутация в манталитета на хората в този регион и ги подготвя за Новото време. Печатната книга, от своя страна, представлява резултат от взаимодействието на фактори от културно, икономическо и политическо естество. Различните аспекти на явлението „печатна книга“ станаха обект на многобройни изследвания на учените от балканските страни, които допринесоха за изясняването на проблемите, свързани с производството и разпространението на печатната книжнина.¹ Резултатите от тези изследвания показваха сходствата в развитието на книгопечатането при отделните балкански народи, които дават възможност да се говори за общи закономерности, специфични за Югоизточна Европа. Очерта се важното обстоятелство, че при условията на чуждата политическа и религиозна власт културната дейност на балканските народи и най-вече книгопечатането са за продължителен период под пълния контрол на Цариградската патриаршия, която притежава не само значителна финансова и юридическа власт, но и разполага с целия механизъм, определящ появата на книгата. Сравнителните изследвания в областта на книгопечатането показваха, че новите явления в тази област са свързани с изграждането на буржоазната социална структура и независимо от известни различия в хронологията на

¹Стоянов, М. Букви и книги. С., 1978; Леков, Д. Литература — общество — култура. С., 1982; Конев, И. Българското възраждане и Просвещението. С., 1983; Леков, Д. Писател — творба — възприемател през Българското възраждане. С., 1988; Конев, И. Българското възраждане и Просвещението. Т. II, С., 1991; Гергова, А. Книжнината и българите XIX — началото на XX в. С., 1991; От особен интерес за нашата тема са материалите от Международния симпозиум на тема „Книгата в преиндустриалните общества“, проведен в Атина през 1981 г.: τό βιβλίον στις προϊονηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά τοῦ Α΄ Διεθνoῦς Ευμλοσίου τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν. Αθήνα, 1982; Вж. също и изследването на румънските исторички: Papacostea — Danielopolu, С., L., Demény. Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (Secolele XVII—XIX). București, 1985; От особено значение са докладите от конференцията на тема: Buch und Verlagwesen im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Kommunikation im Mittel- und Osteuropa. Hgg. H. G. Göpfer u. a., Berlin, 1977.

явленията при всички балкански народи протичат сходни процеси. Новото се проявява в нарастване на интереса към книгата със светско съдържание, която постепенно започва да конкурира богослужебната и изобщо религиозната книжнина. Появяват се книги, свидетелстващи за нарастването на интереса към науката и най-вече към положителните знания, свързани с потребностите на Новото време. Във връзка с практическите нужди на възходящата буржоазия при всички балкански народи се появяват ръководства по търговия, сметководство, по водене на кореспонденция. Промените в структурата на балканското общество пораждат нуждата от появата на издания, предназначени да кодифицират новите норми на поведение и морал, да пропагандират буржоазния етикет. Наравно с нравоучителната книжнина се умножава и книжнината с развлекателно съдържание. В новите книги се появяват нови научни термини и множество думи, изразяващи промените в колективния манталитет, като например „мода“, „модерно“, „веротърпимост“ и пр. Нарастват по количество книгите с историческо съдържание, свързани с процеса на изграждането на колективната памет на формиращите се балкански нации.

През XVIII и XIX век на езиците на балканските народи се превеждат трудовете на представителите на английското, френското, немското, италианското и американското Просвещение Дж. Лок, Волетр, Русо, Кондияк, Лайбниц, Волф, Франклин, Джеферсън, Бекария, Нютон и пр. Съставят се книги, вдъхновени от идеите на тези бележити мъже, като техните становища по проблемите на политическото управление, социалните взаимоотношения, църквата, образованието, езика, науката и морала послужват за модел при изработването на идейните платформи на дейците на Просвещението на Балканите.

Сравнително по-ранното навлизане на гръцкото общество в сферата на буржоазните отношения определя относително по-ранните контакти на гръцкото общество с духовния живот на напредналите европейски народи. Поради това и за известен период гръцката книжнина изпълнява функциите на посредник между постиженията на Просветена Европа и останалите балкански култури. Ето защо гръцката книга добива широко разпространение сред всички балкански народи до момента, в който книгата на роден език измества чуждоезичната книжнина.

Друга съществена особеност на книгопечатането на балканските народи, която има своите корени в спецификата на тяхното обществено развитие, е водещата роля на търговската буржоазия в процеса на организирането на книгопечатането и книгоразпространението на прага на Новото време. С тези среди са свързани и най-ранните носители на новите идеи, изразяващи трансформационните процеси на Балканите. Последица от това е развитието на книгопечатането в културни центрове, отдалечени от етническата територия на покорените балкански народи. Тези средища, които се намират в повечето случаи в западно-европейските държави, са свързани до голяма степен със стопанската активност на будните балкански търговци. Тези условия пораждат много често известна дистанция между пропагандаторите на новите идеи и техните сънародници в Османската империя.

Спецификата на прехода на Балканите към буржоазната епоха слага своя отпечатък върху процеса на изграждането на буржоазната структура на балканските народи, като изтъква сравнително бавното формиране на светска интелигенция. Поради това и за дълъг период личностите, свързани със създаването на книгата и нейното разпространение, излизат от средата на духовенството. При съществуващите на Балканите условия именно духовните лица се оказват с най-широки възможности за получаване на образование и субсидии за издателска дейност. Това обстоятелство изиграва роля при формирането на идейната атмосфера на Балканите и има значението на фактор, попречил на покълването на радикализма. Обвързаността на значителна част от образованите мъже, свързани със създаването на книгата на Балканите, с институцията на източноправославната църква, която през разглеждания период играе задържаща роля по отношение на идеите на Просвещението, слага своя отпечатък върху книжовната продукция в региона.

Бавното укрепване на буржоазията на Балканите и отсъствието на собствени културни институции става причина за широкото разпространение на системата на спомоществованията. Тази система, която се прилага в Англия през XVII век, се използва на Балканите за пръв път през 1749 г. при издаването на книгата на гръцкия интелектуалец Методиос Антракитис „Ръководство по математика“². Списъците на спомоществователите позволяват наблюдения по проблемите на социологията на книгата, читателската публика и пр. На Балканите се използват и сходни методи за реклама на книгата чрез обявления, както и предговорите на тогавашните издания са натоварени със сходни функции. Констатирахме сходства и при осъществяването на преводите от чужди езици, отсъствие на авторско право, еднакво значима роля на средновековните институции на панаирите и тържищата в книгоразпространението и пр.

Важен проблем, свързан с производството и разпространението на книгата на Балканите, за който все още не разполагаме с достатъчно сведения, е организацията и функционирането на цензурата. Без опознаването на ролята на този фактор картината на книгопечатането в Югоизточна Европа не би била пълна. За съжаление, данните по този въпрос са все още откъслечни, но въпреки това заслужават да бъдат изложени, тъй като все пак дават частична представа за атмосферата, при която работят творците на духовни ценности на Балканите. Изследванията на чуждестранни учени, посветени на цензурата в Западна Европа, Хабсбургската империя, Полша и Русия като тези на Л. Фебвр, А. Мартен³, Ханс Вагнер, Йежи Войтович и Волфганг Геземен⁴, ни дават някои опорни точки за сравнение при разкриване на механизма на функционирането на тази институция.

Конкретните примери, които излагаме по-долу, представляват в редица

²Ηλιού, φ. βιβλία μέ συνδορομητής. I. Τά χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ (1749–1821). – ‘Ο’ Ερανιστής, Τ. 12, 1975, 105–179; 2. Τ. 16, 1980, 285–195.

³Febvre, L., H. - J. Martin. L. apparition du livre. Paris, 1971, 221-224, 343-347, 412-455.

⁴Wagner, H. Die Zensur in der Habsburger Monarchie (1750-1810). — In: Buch — und ..., 28-44; Wojtowisz, H. Zensurbestimmungen und Zensurpraxis im Polen des ausgehenden 18. und bedinnenden 19. Jahrhunderts. — In: Buch — und ..., 44-59; Gesemann, W. Grundzüge der russischen Zensur im 18. Jahrhundert. — In: Buch — und ..., 60-75.

случаи косвени свидетелства, но те позволяват до известна степен да съдим за критериите и методите на упражняваната върху книгопечатането на Балканите цензура. Приведените данни показват широтата на диапазона от показатели, въз основа на които една книга е могла да попадне в категорията „нежелани“ или „забранени книги“. По-голямата част от тези данни за XVIII и началото на XIX век са свързани с гръцкия духовен живот, но имаме всички основания да считаме, че ограниченията, налагани от източноправославната църква за гръцките книги, са били в сила и за книжовната продукция на останалите православни балкански народи.

През 1700 г. влашкият княз Константин Басараб иска мнението на Цариградската патриаршия за превеждането на достъпен език и издаването на Тълкуването на четирите евангелия на Теофилакт Охридски. Отговорът на патриарх Калиник и Светия синод е отрицателен и в него между другото се подчертава: „... простият народ не разбира нищо от тези неща и само му се завива свят и помръква и няма полза ... за народа има други неща, а за учителите — други; мъдрите неща са за мъдрите хора, а светите за светците. Не всички неща са подходящи за всички хора...“⁵.

От началните десетилетия на XVIII век датира и случаят с високообразованния книжовник и учител Методиос Антракитис, който преподава в прочутото за времето училище в Янина. Както е известно, сред неговите ученици е и българинът от Силистра Партений Павлович. Антракитис е първият книжовник, който прилага на Балканите системата на спомоществованието, т. е. отпечатва книга по математика, чиято поява не зависи вече от субсидиите на църковния институт, а от готовността на отделни лица да подпомогнат неговото дело. Антракитис отпечатва труд, посветен на различните религии, в който се прави тежка критика на духовенството за неговото невежество и сребролюбие. През 1723 г. Антракитис е осъден и афоресан от Синода на Цариградската патриаршия като еретик. Сам духовно лице, високообразованият Антракитис буди безпокойство у бранителите на православието с критичните си бележки срещу порядките в църквата и със засвидетелстваното си уважение към Декарт⁶.

От същото време датира „Номоканон“ на Георгиус Трапезундиос, който свидетелства за изискваните от църквата критерии при подбора на четените от истинския православен християнин книги. Препоръчва се единствено четенето на църковните книги и отбягването на книгите на езичниците, като всички други книги извън този кръг са „чужди“ и „дяволски“ четива. Трапезундиос дава следните пояснения: „Ако искаш да четеш исторически книги, имаш книгите на Царствата в Стария завет, ако имаш вкус към генеалогията на древните народи, имаш „Битие“ от Библията, ако имаш апетит да четеш закони и разпоредби, имаш православния закон на нашия господар Господ“⁷.

⁵Ηλιοῦ, φ. Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Α΄. Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ Ε. Legrand καὶ τοῦ Η. Pernot (1515–1799), Αθήνα, 1973, 32–33.

⁶Κιτρομηλίδης, Π. Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικές καὶ κοινωνικές ιδέες. Ἀθήνα, 1966. 43–47.

⁷Παλαστάθης, Χ. Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζουτίου. – Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου Ἑρέυς τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθῶν. Τ. 27–28 (1980–1981). Ἐν Ἀθήναις, 1985, σ. 384.

Приблизително от тези десетилетия датира и книгата на високообразования йерусалимски патриарх Хрисант Нотарас (1717 г.), която свидетелства за едно сравнително по-спокойно отношение на църквата към различните виждания върху света. Авторът застъпва геоцентричната теория, но и същевременно представя всички схеми на Коперник, въз основа на които се аргументира хелиоцентричната теория.

През 1750 г. Цариградската патриаршия официално заклеява масонството и свързаната с него книжнина.⁸

През 1766 г. образованият духовник Никифорос Теотокис издава „Физика“, в която подкрепя теорията на Коперник и проявява виждания, които го доближават до материализма⁹. Книгата не предизвиква отрицателната реакция на църквата.

През 1768 г. друг просветен представител на източноправославното духовенство, Евангиос Вулгарис, съставя „Труд за толерантността“, чрез който за пръв път в гръцкия език се внася терминът „веротърпимост“. Вулгарис е и първият преводач на Волтер на гръцки език.¹⁰

През 1781 г. прочутият за времето си учител и книжовник, също духовно лице, Йосипос Мисиодакас, издава „Теория на географията“, в която при съществат теорията на Нютон, Лок и пр. В книгата се излагат паралелно геоцентричната и хелиоцентричната теории, като авторът тактично избягва да заеме позиция по този трънлив въпрос¹¹.

Приблизително по това време до Никифорос Теотокис е отправено запитване относно автентичността на Светия огън в Йерусалим. Представителят на висшия източноправославен клир отговаря, че „нито огънят слиза от небето, нито изблсква от гроба“, но това не трябва да бъде узнавано от множеството от християните, тъй като това може да ги отблъсне.¹²

Изброените примери представляват част от случаите, които позволяват да бъде характеризирано отношението на източноправославната църква към проблема „какви книги трябва да се четат“. И все пак те свидетелстват за известна двойственост и за отсъствието на системна и целенасочена забрана на книгите, отклоняващи се в една или друга степен от осветената традиция. Тази позиция на Цариградската патриаршия се променя рязко след избухването на Френската революция. Настъпва коренен обрат и в отношението на покровителката на православните, Екатерина II, към философите на Просвещението, с които до този момент руската императрица се е ласкала да поддържа връзки. Екзекуцията на френския крал Луи XVI през зимата на 1793 г. служи като сигнал за мобилизацията на противниците на идеите на Просвещението. Споменатият почитател на Волтер, Евг. Вулгарис, който спада към обкръжението на Екатерина II, съставя поредица от

⁸ Δημαρᾶς, Κ. Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, Ἀθήνα, 1975, 167. Δημαρᾶς, Κ. Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Ἀθήνα, 1980, 65–66, 90.

⁹ Κονδύλης, Π. Τό πρόβλημα τοῦ ὑλισμοῦ στήν φιλοσοφία τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. – Ὁ Ἑρανιστής, Τ. 17, 1981, 214–216.

¹⁰ Δημαρᾶς, Κ. Νεοελληνικός Διαφωτισμός..., σ. 10, 143, 148–151.

¹¹ Κίτρομηλίδης, Π. Ἱ. Μοισιόδαξ. Οἱ συντεταγμέες τῆς βαλκανικῆς σκέψεως τοῦ 18ο αἰώνα. Ἀθήνα, 1985, 177–189.

¹² По този въпрос вж. Г у р о в а, С., Н., Д а н о в а. Книга за българските хаджии. С., 1985, 391–392.

съчинения срещу френските философи. Никифорос Теотокис, който също се намира на руска служба, превежда през 1793 г. на гръцки език тритомната книга на Волтеровия опонент Жозе Клеманс, като не поставя името на автора с явното желание да се отъждестви с гromящия Волтер автор. През 1793 г. Цариградската патриаршия заклеява официално „новата философия“, т. е. идеите на Просвещението. Афоресан е гръцкият интелектуалец Христодулас Памплекис, който допринася много за разпространението сред балканските народи на идеите на френското Просвещение и най-вече на „Енциклопедията“ на Дидро и Д'Аламбер.¹³

През 1794 г. Цариградската патриаршия реагира отрицателно срещу появата на гръцкия превод на книгата на Фонтенел „За множеството на световите“, в която се защитава теорията на Коперник и Нютоновата физика. През 1797 г. професорът от Патриаршеската школа Сергиос Макреос написва обемист труд срещу Коперник. В огромната по количество книжнина, съставена от свързани с Патриаршията църковни дейци, името на Волтер става символ на всичко гибелно за православието и се слива с представата за масонството.¹⁴

Нарастващото общуване между народите на Балканите и Западна Европа, последвало включването на региона в капиталистическия пазар, усложнява неимоверно много задачата на източноправославната църква да ограда своето паство от външните влияния. За Патриаршията става все по-трудно да спре и отпечатваната в големите европейски центрове нежелана за нея книжнина, плод на дейността на съсредоточените в Париж, Лайпциг, Венеция и пр. образовани мъже. Стремешът на източноправославното духовенство да укрепи разграничителната бариера между християните на Балканите и Западна Европа намира израз в обмислена организация на мерките срещу влиянието на „безбожниците“. Именно от тази епоха датира и първата информация за въвеждането на практиката на „имприматур“, на специално разрешение от църквата за отпечатване на дадена книга. Първото познато ни разрешение от Патриаршията датира от 1787 г. А през 1798 г. вече съществува специална комисия, която е създадена със задачата да контролира верността към православието на книгите под печат. От същата 1798 г. датира и трудът на приближения до Патриаршията духовник Атанасиос Париос, настояващ, че книгите на „философите“, т. е. на носителите на новите идеи трябва да бъдат заклеявани и изгаряни.¹⁵

С навлизането на балканските общества в епохата на националноосвободителните революции кръгът на „нежеланите“ книги се разширява. И докато в предходния период борбата на Цариградската патриаршия е за ограничаване на книжнината, носеща опасности за нейния монопол над духовния живот на православните, то сега висшето православно духовенство се идентифицира с политическата власт, пред която отговаря за лоялността на своето паство. През 1797 г. е арестуван идеологът на гръцката национална революция Ригас Велистинлис. Ригас е не само инициатор и организатор на общобалканско надигане срещу Високата порта, но и най-ярък поклонник

¹³ Δημόριος, Κ. Νεολληνικὸς Διαφωτισμὸς..., σ. 54–159, 351.

¹⁴ Пак там, σ. 350–351, 90, 97.

¹⁵ Пак там, σ. 259, 163–164, 306–307, 450.

на идеите на Френското просвещение и Великата френска революция. Съставените от него документи за бъдещото устройство на свободните Балкани представляват една адаптация към балканските условия на законодателството на революционна Франция. През 1798 г. Цариградската патриаршия издава енциклика, с която забранява конституцията на Ригас, проникната от принципите „свобода, братство и равенство“.¹⁶ От свързаните с Патриаршията среди се издава специална брошура „Бащинско поучение“. С цитати от Светото писание се доказва, че за човека има значение единствено духовната свобода, а тя е гарантирана от султанската власт. Османското владичество е изпратено от Бога на православните, за да ги предпази от римския папа. Религиозните принципи освещават и узаконяват властта на султана, и който се бунтува против него е безбожник. Желаната от толкова много заблудени хора демокрация не е друго освен безредие, бедствие и гибел. Това открито преминаване в защита на султанската власт от страна на Патриаршията се тълкува от бележития представител на гръцкото Просвещение Кораис като доказателство, че „туркофилът писател се страхува престорено, че уж свободата щяла да прекатури светата Христова религия. С това той показва неоспоримо, че вече вярва в Мохамед, а не в Христос“. Кораис съставя специална брошура-отговор на патриаршеската брошура, тъй като той се бои, че европейските народи ще останат с впечатлението „че ние не сме само роби, но и приятели на робството, не само оковани, но и се гордеем с веригите си и с лакейско почитание целуваме бича в ръката на тирана.“¹⁷ Впрочем, както ще видим малко по-долу, самият Кораис се превръща в най-яркият представител на средите от гръцките интелектуалци, автори на „нежелани“ за църквата книги.

Представите ни за критериите, въз основа на които една книга е могла да попадне в категорията „забранени книги“ по това време се допълват от монументалния труд на известния духовник Никодим Светогорец, тясно свързан с Патриаршията. През 1800 г. той издава обемистата книга „Кормило“, в която се дават изискванията, спазвани от истинските православни. Разумният християнин не трябва да чете „разрушителните книги на безбожниците, тъй като те вредят на слабите (да не кажа и на силните) във вярата“. Той изброява вредните за вярата книги, които трябва да бъдат изгорени, а читателите им наказани. И това са творенията на атеиста Волтер, народните четива от типа на „Бертолд“, приказките на Халима, т. е. приказките от 1001 нощ, както и любовните романи, „Пастирката от Алпите“, разказите на Лукиан и пр. Всички тези книги, които развличат и размиват, са вредни за вярата, тъй като смехът прави душата мека и мързелива и той кара хората да забравят страха от смъртта и Страшния съд.¹⁸

Началните десетилетия на XIX век обхващат години, в които патриаршеската цензура добива по-ясни очертания. В еретизъм са обвинени Стефанос Дунгас и Неофитос Дукас, прочути учители и автори на множество

¹⁶Пак там, с. 142.

¹⁷ По този въпрос вж. подробно у: Данова, Н. Разривът между гръцките възрожденци и Цариградската патриаршия. — Известия на Българското историческо дружество, кн. XXVII, С., 1970, 42-44.

¹⁸Νικόδημος Ἀγιορίτης, Πηδάλιον, Λειψία, 1800, 6-7, 31.

трудове, които са афоресани.¹⁹ Обект на остри нападки от страна на свързаните с Патриаршията среди става вождът на радикалното течение в гръцкото Просвещение Адамандиос Кораис, който издава в Париж многобройни трудове, отстояващи принципите на голямото идейно движение. Постепенно неговото име се превръща от консервативно настроените среди в символ на атеизъм.

През 1819 г. вече съществува „Индекс“ — списък на книгите, които са забранени. Както подчертава големият изследовател на гръцката и балканската литература Константин Димарас, в годините на назряването на гръцката революция от 1821-1828 г. нищо вече не е достатъчно православно за Патриаршията.²⁰ Създава се патриаршеска печатница, която е израз на стремежа на църквата да сложи книгопечатането под свой контрол. През 1819 г. патриарх Григорий V издава енциклика, в която заклеймява положителните науки, най-вече математиката и изобщо научната книжнина, както и новите теории по езиковия проблем, т. е. онези, отстояващи искането за общодостъпен литературен език. Едновременно с това се критикува остро практиката да се кръщават децата с имена от гръцката античност. Препоръчва се да се наблюдава на изучаването на граматиката, логиката и религията.²¹ През 1820 г. Патриаршията разпространява пандакуса, в която обявява възстановяването на Патриаршеската печатница и набеязва мерки за налагането на цензура над книгите, които циркулират в Цариград.²² От същата 1820 г. датират писмата на множество образовани мъже, един от които е нашият сънародник Никола Пиколо, близък приятел и сътрудник на Кораис, описващи организирането на патриаршеската цензура и нейното функциониране. През пролетта на същата година Патриаршията издава инструкции до книгопродавците в Цариград да не продават книги, които не са подложени на предварителния контрол на църквата. Върховен надзорник на цензурата е бъдещият търновски митрополит Иларион Критски, който се счита за вдъхновител и организатор на патриаршеската печатница и най-вече на цензурата.²³ Според свидетелството на един от дейците на гръцкото Просвещение К. Кумас „Вътрешните и външните“, т. е. отпечатаните извън Цариград книги се подлагат на остър контрол от страна на Иларион Критски. А Никола Пиколо пише: „Сега Светата инквизиция е пълна. Нищо в Цариград не може да бъде отпечатано или продавано, ако не бъде предварително прегледано от Иларион.“²⁴ През 1820 г. в Цариград е изгорена публично брошурата „Разсъжденията на Критон“, в която се настоява за равенство на всички пред законите, за свещеното господство на законите и ограничаването на духовенството в църковните дела.²⁵

¹⁹ Δημαρᾶς, Κ. Νεοελληνικός Διαφωτισμός..., 344–345; Κιτρομηλίδης, Π. Νεοελληνικός..., 447–452.

²⁰ Δημαρᾶς, Κ. Νεοελληνικός Διαφωτισμός..., σ. 165, 450.

²¹ Ηλιοῦ, φ. Τύφλωσον Κύριε τὸν λαόν σου. Οἱ προεπαναστατικές κρίσεις καὶ ὁ Ν. Σ. Πίκκολος. — In: Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ἀθήνα, 1980, 580–626, Β ἔκδ. Ἀθήνα, 1988, σ. 46–48. (страниците са по изданието на изследването на Илиу от 1988 г.)

²² Пак там, с. 48.

²³ Пак там, с. 56–57.

²⁴ Пак там, с. 59.

²⁵ Пак там, с. 59–60.

Избухването на гръцкото въстание от 1821-1828 г. е съпроводено от жестове на верноподаничество от страна на висшия православен клир, което довежда до разрыв между Патриаршията и въстаналите гърци. Цялостната политика на Патриаршията дава основание на Кораис, който продължава да играе голяма роля в новосъздаващата се гръцка държава, да издигне категоричното искане свободна Гърция да не признава вече върховенството на цариградския патриарх. Една от първите мерки на гръцките власти след признаването на гръцката независимост е създаването през 1833 г. на гръцка автокефална и независима от Цариград църква. През същата година Патриаршията се опитва да отмъсти на своя противник Кораис, като забранява в Цариград да бъде отслужена панихида в негова памет, което има тежестта на афоресване.²⁶

Следващите данни за функционирането на цензурата в Османската държава са свързани с тридесетте години на XIX век, години, които са решителни в историята на българското книгопечатане. През 1836 г. цариградският патриарх Григорий VI създава Централна църковна комисия, която е запазена днес, позволява да се съди за мерките, предприети срещу „лутерокалвинистите“ и още „англоамериканците“, включващи изземването и изгарянето на издадените със съдействието на протестантите книги, независимо от тяхното съдържание.²⁷

За присъствието на мрачната институция на цензурата в ежедневието и съзнанието на тогавашните хора, посветили усилията си на книгоиздаването, свидетелстват някои случаи от културното минало на българите. В своя превод на книгата на Иван Кайданов „Кратко начертание на всеобщата история“, издадена през 1836 г. Анастас Кипиловски съобщава, че френският крал Шарл X премахнал цензурата и използва повода да обясни на своите сънародници какво означава думата „ценсура“.²⁸ Пак Кипиловски в свое писмо до Райно Попович дава сведението, че българите трябва да печатат книгите си в държави, където има цензура, за да може правителството да не гледа с подозрение на книгите им²⁹. Очевидно в съзнанието на образования българин присъства мисълта за негласния съюз между бранителите на всички тирани, обединени от общи критерии и най-вече от принципа за легитимизма, въз основа на който трябва да бъдат цензурирани книгите. Впрочем за всеки четящ българин от онова време е било ясно през какъв контрол е

²⁶По тези въпроси вж. Д а н о в а, Н. Разривът..., 51-53.

²⁷За документацията и дейността на тази комисия вж. Данова, Н. Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век. С., 1994, 106-107. Преглеждайки внимателно документацията на Църковната комисия и най-вече сведенията за събиране на гръцки книги от училища и отделни лица и за изгарянето им в дворовете на гръцките църкви, ние неизбежно се връщаме към битуващите в нашето устно предание и в историографията митове за изгорените от гръцки духовници български библиотеки поради антибългарската им елинизаторска политика. Струва ми се, че устройваните от църквата клади за свързаните с протестантите книги са спомогнали много за създаването и бързото разпространяване на любимите за някои дейци на Българското възраждане митове за изгорените български книги и ръкописи от търновския митрополит Иларион Критски и още други представители на Фенер в нашите градове.

²⁸Краткое начертание на всеобщата история... Анастаса Стояновича Кипиловского ..., Будим, 1836, с. 160.

²⁹Снегаров, Ив. Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959, с. 206.

трябвало да минат преди отпечатването си книгите в Русия, след като е имал възможност да прочете в излезлите в Одеса български книги, че те са отпечатани с одобрението на цензорите К. Зеленецки и В. Пахман.³⁰ Българите са били информирани безспорно и за функционирането на цензурата в империята на Хабсбургите, където се осъществяват голям брой от българските издания през XIX век. Ще припомним тук факта, че в предходните десетилетия цензор на славянските издания във Виена е бил известният славист словенецът Й. Копитар, а в Прага е назначен за цензор през 1737 г. словакът Павел Шафарик³¹.

От архива на Райно Попович получаваме информация и за една подробност от механизма на функционирането на цензурата в Османската империя. Запазено е отпечатано на 11 април 1842 г. в Цариград известие, че книгите, които Иван Димитриевич е обявил на 3 април 1842 г., са вече в „свободна и безпрепятствена продажба“. Известието завършва с изречение: „поради което се разпространява и настоящето подпечатано от Църковната контролна (цензурна) комисия“.³² Цитираното разрешение, т. е. имприматура, фигурира върху редица обявления за български издания през Възраждането. Цензурното разрешение от църковната комисия фигурира и върху издадената през 1844 г. книга на Иларион Макариополски „Православно учение“, отпечатана в Цариградската патриаршия.³³ Няколко години покъсно, през 1859 г. името на Иларион фигурира сред членовете на патриаршеската цензорна комисия.³⁴

Заобикалянето на патриаршеската цензура има за последица изземването на изданието, което не е получило специално разрешение. Подобни случаи наблюдаваме във връзка с издадения от Неофит Рилски превод на Новия завет през 1840 г. По повод на това издание цариградският патриарх Антим IV разпраща до Рилския манастир и до митрополитите в българските епархии заповед, с която се нарежда изземването на изданието на Неофит Рилски и изпращането му в Цариград³⁵. Цариградският патриарх се обръща със същото искане и към църковния глава на Сръбското княжество митрополит Петър, който също трябва да се съобразява с критериите на върховния глава на всички източноправославни за това какви книги могат да бъдат четени. Същата мярка засяга и разпространяваната сред българи и сърби автобиография на големия деец на сръбското Просвещение Доситей Обрадович, влязъл в остър конфликт с църквата.³⁶

Заслужава да бъде цитиран още един пример, разкриващ механизма на упражняваната в османската държава цензура. От писмата на директора на Богословското училище на о. Халки К. Типалдос става ясно, че патриарх

³⁰Вж. за тези издания Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Т. I, С., 1957, с. 5, 25, 58.

³¹Скерлић, Ј. Историја нове српске књижевности, Београд, 1953, 205-206; Павлов, И. Записки по словашка литература. С., 1995, с. 233.

³²Научен архив на Българска академия на науките, Ф. 4К Райно Попович, а. е. 55. Известието е написано на гръцки език.

³³Православно оучение... Илариона Стоянова..., Цариград, 1844.

³⁴Цариградски вестник, X, № 447, 5 септ. 1859.

³⁵Радкова, Р. Неофит Рилски и новобългарската култура. С., 1975, 106-107.

³⁶Δελικάνης, Κ. Πατριарχικά ἔγγραφα. Τ. Γ', Κωνσταντινουπόλις, 1905, 757-759.

Антим VI е наредил издаваните в империята книги да се контролират от преподаващите в училището славянски език учители. Книгите не трябва да съдържат каквото и да било „срещу религията и политиката”, т. е. църковната власт е упълномощена да упражнява не само цензура по касаещите религията въпроси, но и по политическите виждания на даден автор.³⁷

Представите ни за функционирането на цензурата в Османската империя се обогатяват при досега ни с митарствата на редакторите на първите български периодични издания „Любословие” на К. Фотинов и „Цариградски вестник” на Иван Богоров. Историята на появата на тези два важни печатни органа на българската интелигенция от средата на XIX век свидетелства за трудностите за получаване на разрешение за издаването на вестник или списание от османската власт, получавано едва след многократни молби, ходатайства на видни личности и пр. Както е известно, през 1842 г. излиза от печат пробната книжка на списание „Любословие”. Няколко месеца след появата на това печатно обявление се разнася слух, че Патриаршията е забранила списанието.³⁸ Този слух присъства и в писмата на В. Априлов и Р. Мавриди до Фотинов от началото на 1843 г. След намесата на някои влиятелни в Цариград българи списанието започва да излиза редовно в началото на 1844 г. Още в началото на своята журналистическа дейност Фотинов се обръща към читателите си с предупреждението: „Ако има некой нещо да говори, което да пригледува за словестност народна и на нравоучение и да не е противно на управителните началства и власти, ако обича може да ми го изпроводи”³⁹. Малко по-късно условията за отпечатване на материали в „Любословие” добиват по-разширен вид: „Секо обаче обозрение следува да има имя свое подписано, и онова, кое има некои противности, сир. противоществува на настоящее премудро и човеколюбиво, гражданско же и церковно правление, или лично обличава некого, не е приятно в това Любословно списание, което не предпочита друго, само по должности, да представлява похвални и добри работи, а ония, що не са достопохвални, потаеный, сами от себе си показуват се, че не са добри”⁴⁰. След началото на редовното излизане на списанието Р. Мавриди, настоятелят на списанието в Цариград, неколкократно дава сведения за цензурата, упражнявана над списанието. Той няма право да освободи от митницата получените броеве от „Любословие”, което се печата в Смирна, докато те не бъдат проверени от представители на османската власт и Патриаршията „що за книги са”. Едва след като се установи, че книгите са „невинни” и „безвредни”, „че те не засягат никого”, те могат да достигнат до своите абонати. Но и след тази последна фаза от придвижването на книгата към читателя отново се поставя контрол: врачанският митрополит Агапий съобщава на Фотинов, че „у нас съществува вътрешна и външна заповед да не приемаме различни книги, които не са прегледани от Цариградската църковна комисия”⁴¹. Пак от кореспонденцията на Фотинов произхожда и

³⁷ Μεταλληνός, Γ., Β. Μεταλληνού. Ἱ Ἀρχεῖον τῆς Θεολογικῆς σχολῆς τῆς Μεγάλῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης. Σχολαρχία Κωνσταντινίου (Γυπάλδου – Ἱακωβάτου. 1844–1864) Τ. Α΄, Ἱ Ἀθήνα, 1985, σ. 239.

³⁸ Д а н о в а, Н. Константин Георгиев Фотинов..., с. 230.

³⁹ Любословие, г. I, с. 16.

⁴⁰ Пак там, г. II, с. 32.

⁴¹ Д а н о в а, Н. Константин Георгиев Фотинов..., с. 231.

информацията, че през 1845 г. Иван Селимински се обръща към Фотинов с молба да отпечата негов труд, в който се критикуват властите, „без да бъде прегледан от цензурата и властта“⁴². Това предложение се отхвърля вероятно от Фотинов, който полага максимални усилия да осигури на своите съотечественици легално периодично издание.

Промените, които настъпват в османската държава след Кримската война, включват и реорганизацията на османската правна система в съответствие с опитите за модернизация на империята. В османското законодателство се фиксират редица положения, свързани с книгопечатането⁴³. Българският периодичен печат държи българите в течение на решенията на османските власти относно свободата на словото и рестриктивните мерки, предвидени от законите за печата от 1857, 1858, 1864, 1872, 1873 и 1874 г.⁴⁴. В българските издания от Цариград се появяват изразите, че те са получили одобрението на „царската цензура“⁴⁵. Сред българите, изпълнявали функциите на цензори за българските издания, са получили добро за времето си образование българи Никола Михайловски и Никола Генович. Във връзка с този проблем, който заслужава задълбочено проучване на българските и османските архиви, ще се ограничим само да подчертаем, че въвеждането на османските закони за печата става повод за публикуването в българския периодичен печат на множество интересни и важни материали по проблемите на свободата на словото. Сред тези материали особено място заемат блестящите статии на Л. Каравелов, прокламиращи пълната свобода на словото като гаранция за развитието на индивида и обществото⁴⁶.

Усилията ни да съберем информация за цензурата в новообразуваните през XIX век млади балкански държави се натъкнаха на трудността, че не разполагаме със специални публикации по тази тема. Откъслечните данни, до които имаме достъп, свидетелстват, че установените в тези страни режими не гарантират свободата на словото и печата и налагат редица ограничения, като общо взето критериите са доста разтегливи и създават условия за произволно санкциониране на привидно неподлежащи на наказание прояви. Характерен случай в това отношение е забраната от страна на влашкия княз Георги Бибеску да бъде разпространявана в княжеството излязлата от печат през 1843 г. география на К. Фотинов. Едно от вероятните обяснения за тази забрана е участието на българи в Браилските бунтове. Допустимо обяснение за тази забрана е и самото съдържание на Фотиновата география, която е изцяло издържана в духа на Просвещението. Фотинов е принуден да пише прошения до влашкия княз, като в тях пояснява, че книгата му е напълно невинна и не съдържа каквото и да било политическо, религиозно, теологическо или църковно, т. е. очевидно Фотинов изброява условията, на които е

⁴²Пак там.

⁴³По тези въпроси вж. Dumont, P. La période des Tanzimats (1839-1878). — In: Histoire de l'Empire ottoman, sous la dir. de R. Mantran. Paris, 1989, p. 476 sq.; Young, G. Corps de droit ottoman, vol. I — VII, Oxford 1905-1906.

⁴⁴Цариградски вестник, VII, 319, с. 1, 9 март 1857. г. VIII, 370, с. 1, 16 март 1858; Турция, I, 21, 23, 12 и 19 дек. 1864 Право, IV, 37, с. 146, 8 ноемвр. 1869 и мн. др.

⁴⁵С т о я н о в, М. Българска възрожденска книжнина. Т. I, с. 25.

⁴⁶Независимост, IV, 33, с. 261, 1 юни 1874. Народност, I, 16, 17, 28 ян. и 3 февр. 1868.

трябвало да отговаря едно издание, за да може то да бъде безпрепятствено разпространявано в княжеството.⁴⁷ Сведенията на законите за печата в Румъния след Кримската война дават основание да се твърди, че тези закони са изцяло свързани с цялостния дух на политическите режими след обединението на княжествата. Заслужава да се подчертае, че през цялото столетие се очертава ясно тенденцията, застъпвана от либерално мислещи политици, които пледират за пълна свобода на словото и словесността.⁴⁸

В Гърция след избухването на въстанието от 1821 г. революционните власти се заемат с изработването на конституцията на свободната държава. В конституцията от 1822 г. глава втора „За гражданските права на гърците“ съдържа чл. 8, който предвижда: „Гърците имат правото да съобщават и изразяват и чрез печата своите убеждения, но при следните условия: 1. Да не става дума против християнската религия. 2. Да не влизат в противоречие с общоприетите принципи на етиката. 3. Да се избягват лични обиди“. Свижданото в Трезина през 1827 г. Трето национално събрание изработва нова конституция, в която се подчертава, „че гърците имат право без предварително проучване да пишат и публикуват чрез печата или по друг начин своите разсъждения и мнения, спазвайки следните условия...“. Поставените условия са същите, посочени с конституцията от 1822 г.⁴⁹

Установеният в Гърция режим след създаването на гръцкото кралство остава в историята с името „баварократия“ поради неограничената власт на регентството от баварци, пристигнали в страната заедно с малолетния крал Отон. Разочаровани в своите очаквания, гръцките демократи започват борба срещу абсолютизма, като едно от техните основни искания е свободата на словото и печата. С оглед на нашата тема от особен интерес е появилото се през 1839 г. печатно обявление, съобщаващо, че е готова за печат книгата „За законите за свободата на печата“. В обявлението не е отпечатано мястото на изданието, както и датата, а издателят е скрит зад инициалите Х. А. Книгата не излиза от печат.⁵⁰

През септември 1843 г. в Гърция се извършва безкръвен преврат и на Отон е наложено да подпише новата конституция от 1844 г. Чл. 10 от тази конституция гласи: „Всеки може да обнародва словесно, писмено и чрез печата своите разсъждения, спазвайки законите на страната. Печатът е свободен и не се позволява цензура. Отговорните редактори, издателите и печатарите на вестниците не са длъжни да внасят каквато и да било предварителна парична сума за гаранция. Издателите на вестниците трябва да бъдат гръцки граждани.“ Чл. 14 гарантира тайната на кореспонденцията. Много скоро след подписването на конституцията Отон я нарушава, като особено драстични са мерките му срещу свободата на печата. През 1862 г. граждани и армия се вдигат на бунт и Отон е принуден да напусне страната. Изработена е нова конституция, 14-ти член на която предвижда гарантиране на свободата на словото и печата. Изрично се забранява цензурата и се

⁴⁷ Д а н о в а, Н. Константин Георгиев Фогинов..., 230-231.

⁴⁸ Istoria României, București, 1964, p. 261, 263.

⁴⁹ Σβόλος, ' Α. Τά ἑλληνικά συντάγματα 1822–1952. ' Αθήνα, 1972, σ. 80, 96.

⁵⁰ Обявата за това издание се отпечатва в книгата за Б. Франклин: Βίοι τοῦ Β. Φραγκλίνου καὶ τοῦ ' Α. κοπαῖ καὶ ἡ ἐπιστῆμη τοῦ καλοῦ Ριχάρδου. ' Ερμούπολις, 1839.

допуска конфискацията единствено на вестник, съдържащ обиди срещу християнската религия и краля.⁵¹ С многократни корекции и допълнения тази конституция остава в сила до началото на ХХ в.

С оглед на нашата задача заслужава да приведем някои данни за функционирането на цензурата в Сърбия през първата половина на ХІХ век. През 1832 г. княжеската канцелария на Сърбия формулира 8 правила за цензуриране на книгите. Обявява се, че в Сърбия не може да бъде отпечатана книга, в която се съдържат хули срещу Бога, срещу християнската религия, срещу сръбското правителство и неговите членове, срещу чуждите правителства и техните чиновници, както и мисли, увреждащи морала и престижа на някоя личност. Забранява се отпечатването на книги на правописа на Вук Стефанов Караджич.⁵²

Свиканото през 1879 г. в Търново Учредително събрание за изработване на българската конституция подлага на оживено обсъждане текстовете за свободата на словото. В дискусията проличава съзнанието на българските депутати за значимостта на този проблем. В окончателния текст на Търновската конституция чл. 79 гласи: „Печатът е свободен. Никаква цензура не се допуска, също и никакъв залог не се иска от писателите, издателите и печатарите. Когато писателят е познат и живее в Княжеството, издателят, печатарят и раздавачът няма да се преследват.” Последвалите години от развитието на младата българска държава показват, както основателно констатира изследователката на проблема за свободата на печата Василка Танкова, че гаранциите за свободата на печата са не в Конституцията, а в обществото.⁵³

Изнесените по-горе данни за ограниченията, налагани на книгопечатането на Балканите през ХVІІІ и ХІХ век, нямат амбицията да изчерпят тази важна и изискваща продължителна работа в архиви тематика. Те, надяваме се, маркират някои от основните моменти от функционирането на механизмите, задържащи производството и разпространението на книгата на Балканите. Макар и крайно откъслечни, тези данни показват, че единствено ако имаме пред вид факторите, изиграли задържаща роля за книгопечатането и разпространението на печатното слово, бихме могли да считаме, че имаме реален поглед върху комплекса от условия, при които се създава книгата на Балканите. Наличието на цензура, упражнявана от страна на Високата порта и правителствата в независимите вече балкански държави, от Патриаршията и Църковната комисия, ни задължава да бъдем по-предпазливи при анализа на идеологията на представителите на тази епоха, ако не разполагаме с достатъчен архивен материал за тях. Присъствието на този мрачен механизъм за препятстване на свободното движение на идеите обяснява и множеството случаи, в които разполагаме с обявлението за готова за печат книга, а в действителност не се стига до нейното отпечатване. Данните за функционирането на цензурата в Юго-източна Европа ни дават материал за разсъждения за ролята на автоцензурата, която са си налагали книжовниците от тази епоха в желанието си книгите им да видят на всяка цена бял

⁵¹Σβόλος, ' Α. Τά ἑλληνικά..., σ. 112.

⁵²Архивска граѓа о Вуку Караджићу, 1813-1864. Београд, 1970, с. 215.

⁵³Т а н к о в а, В. Свободата на печата в Княжество България и Източна Румелия 1879-1885, с. 17.

свят. Те обясняват отчасти отсъствието на ярък радикализъм в печатната продукция на повечето дейци на балканското Просвещение. Правят поразбираеми случаите на крайна предпазливост, като този например, при който В. Априлов съветва издателя на първия български вестник Иван Богоров да се откаже от заглавието „Български орел“ и да избягва изрази като „делата на нашите юнаци и царе“, „гражданско и свободно управление“ или „честта на бащинията“, за да не дразни османската власт.⁵⁴ Разбира се, би трябвало да имаме предвид и случаите с упражняването на своеобразна цензура, водена от „национални“ съображения, плод на която са изданията в непълен вид на трудовете на радикални мислители като Кораис и Неофит Бозвели, представящи в осакатен вид тяхната идеология. Създаването на независимите балкански държави без съмнение спомага за възникването на условия, благоприятстващи свободата на словото и печата, но в действителност ще трябва да изминат десетилетия на свободно развитие, докато това свещено право на гражданите стане ненакърнимо.

⁵⁴Вж. по този въпрос Б о р ш у к о в, Г. История на българската журналистика 1844-1877, 1878-1885. София, 1976, с. 54.